

Lezen in de Lage Landen

Lezen in de Lage Landen

Studies over tien eeuwen leescultuur

Onder redactie van

WIM VAN ANROOIJ & PAUL HOFTIJZER

Hilversum
Verloren
2017

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Academische Pers Leiden, het Frederik Mullerfonds, de J.E. Jurriaanse Stichting, de Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, de Nederlandse Boekhistorische Vereniging en de Opleiding Nederlands van de Universiteit Leiden.

Afbeeldingen op het omslag: Jan Veth, *Lezende man in boslaan*, z.j. Tekening, aquarel. Rijksmuseum Amsterdam, RPT-T-1962-287, <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.301807>>.

ISBN 978-90-8704-667-5

© 2017 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	9
WIM VAN ANROOIJ EN PAUL HOFTIJZER	
Lezen in de marge. Enkele ontwikkelingen in middeleeuwse boeken	13
ERIK KWAKKEL	
Hoe lees je een middeleeuwse dialoog?	19
GEERT WARNAR	
Leven met de levens van de zusters. Greet Essinks versie van het zusterboek van Diepenveen	25
WYBREN SCHEEPSMA	
‘Liever foutloze dan mooie boeken’	31
FRANS A. JANSSEN	
Het vroegste secreetboek van de Antwerpse drukker Hans de Laet	39
ASTRID C. BALSEM	
De wereld van het boek in de correspondentie van de plantkundige Carolus Clusius	45
SYLVIA VAN ZANEN	
Leesvoer voor Van Leeuwen. Jan van Houts schoolboeken voor zijn kleinzoon	51
ED VAN DER VLIST	
Uitgelezen vrienden. Constantijn Huygens over zijn lezen	59
AD LEERINTVELD	
Belezen dwaasheid	81
PAULA KONING	
Petrus Burmannus en de lezende vrouwen	87
TON HARMSSEN	
Lezen in beeld. Prenten door de ogen van kinderen	93
JEROEN SALMAN	

Leesvoer in den vreemde. Kennis, stichting en vermaak in de late achttiende eeuw	101
MARIJKE VAN DER WAL	
Goed te lezen, ongelezen, nauwelijks te lezen. Delilles <i>L'Homme des champs</i> vertaald door Brinkman-wed. Van Streek en haar concurrent Bilderdijk	109
RIET SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN	
Tussen de regels door lezen. Een explosief pamflet uit 1815	115
ELLEN KROL	
De brave jongeling op het veld van Waterloo. Leesboeken over de laatste veldtocht van Napoleon	121
LOUIS PH. SLOOS	
'Stalen van geestigen schrijfstijl'. J. Immerzeel Jr. als uitgever en samensteller van bloemlezingen	131
DICK WELSINK	
Een leesbibliotheekhouder op Begraafplaats Groenesteeg. Op zoek naar C.C. van der Hoek	139
RICK HONINGS	
Veertigduizend boeken op de Antwerpse Grote Markt. De winkelbibliotheek van Henry Ratinckx (1795-1866)	147
PIERRE DELSAERDT	
Lezen in de kolonie. Over de betekenis van de leesgezelschappen in Nederlands-Indië	153
LISA KUITERT	
'Op de koninklijke bibliotheek waar ik een boek zocht, was men meer dan beleefd ...'	160
MARIEKE VAN DELFT	
Het leesgezelschap Verpoozing	167
OLF PRAAMSTRA	
Eigen haard is goud waard. Over François HaverSchmidt en de genoegens van het lezen in oude tijdschriften	175
PETER VAN ZONNEVELD	
Betsy leest Pierre Loti. Tijdsverloop en actualiteit in Couperus' <i>Eline Vere</i>	183
WIM VAN ANROOIJ	
Indische ABC-boekjes	191
WILLEM VAN DER MOLEN	

‘Zoo’n Duhamel bv. vind ik, literair en menselijk, een lapzwan.’ Iets over het lezen van Franse literatuur in Nederland omstreeks 1930	197
CLEMENS DE WOLF	
Wat moesten de Zuid-Afrikaantjes lezen? <i>Voorgeskrewe boeke</i> 1938-1955	205
EEP FRANCKEN	
Jan de Vries en de Bibliotheek der Nederlandse Letteren	213
ANDRÉ BOUWMAN	
Lezen onder het eten. Voorlezen in kloosterrefters	219
OTTO S. LANKHORST	
Hoe God verdween uit de jeugdliteratuur	225
TON ANBEEK	
Vleugels krijgen. ‘De zwaan’ van Roald Dahl als voorleestekst in de klas	231
JOS NIJHOF	
Het korte leven van uitgeverij De Loze Vink	237
LUDO SIMONS	
Waar lezen toe leidt. John Donne aan de Amstel	245
TON VAN DER WOUDEN	
Jezus op weg naar het huis van Jäirus. Het verhaal van de twee dochters	251
COR VAN BREE	
Lezen in het Rijksmuseum	255
PAUL HOFTIJZER	
Lezen na de schermrevolutie	265
ADRIAAN VAN DER WEEL	
De leesmens. De geschiedenis van een ziekte	271
JOSÉ DE KRUIF	
Als machines beginnen te lezen	279
STEVEN CLAEYSSENS	
Het funeraire boek. Boeken op de laatste rustplaats	283
KORRIE KOREVAART	
Index op persoonsnamen	289

Inleiding

Lezen. Er is nauwelijks een activiteit die de uitzonderlijkheid van de menselijke soort beter tot uitdrukking brengt. Door te lezen zijn we in staat over afstand en tijd met elkaar te communiceren. Lezen doen we ook al heel lang. Reeds vele duizenden jaren geleden werd overal ter wereld door mensen via meer of minder samenhangende tekens kennis en informatie uitgewisseld. De introductie van het veel complexere schrift, zo'n zesduizend jaar geleden ongeveer gelijktijdig in Mesopotamië, de Indusvallei, Egypte en China, maakte het mogelijk om de taal van het gesproken woord, met al zijn variaties, nuances en emoties vast te leggen. Vanaf dat moment kwam een enorme tekstproductie op gang, op de meest uiteenlopende tekstdragers, van steen, klei en metaal tot papyrus, perkament en papier. De neerslag ervan vinden we in verbluffende hoeveelheden in onze archieven, bibliotheken en musea.

Lezen is lang voorbehouden geweest aan een kleine maatschappelijke elite van priesters en geleerden die symbolisch dan ook steevast met een 'boek' werden afgebeeld. Om die reden heeft het lezen altijd iets geheimzinnigs gehouden. Pas met de uitvinding van de boekdrukkunst door Johannes Gutenberg rond 1450 werd het mogelijk om grote groepen mensen van dezelfde teksten te voorzien en raakte het lezen steeds meer gedemocratiseerd. Maar alfabetisering is een langzaam proces; er zijn genoeg plekken op aarde waar de meerderheid van de mensen nog altijd niet kan lezen en schrijven.¹

Heden ten dage staat het lezen van wat bij ons lang de traditionele tekstdragers zijn geweest – gedrukte boeken, tijdschriften en kranten – onder toenemende druk. Niet alleen zorgt de mediaverandering van analoge naar digitale teksten voor een geheel andere manier van de vormgeving, productie en verspreiding van teksten, er vinden ook ingrijpende veranderingen in ons mentale en fysieke leesgedrag plaats. Daarbij komt dat we inmiddels veel minder tijd aan lezen besteden, in beslag genomen als wij zijn door allerlei nieuwe manieren om kennis te vergaren, met elkaar te communiceren en ons te vermaken. Dit is echter geen nieuw fenomeen. Ook in het verleden is het lezen voortdurend aan verandering onderhevig geweest, bijvoorbeeld als gevolg van de introductie van nieuwe schriftdragers zoals de codex of het gedrukte boek, door

¹ Ter illustratie: volgens de Stichting Lezen & Schrijven bedraagt het aantal analfabeten in Nederland naar schatting ook nog altijd zo'n 250.000 mensen, vgl. <<https://www.lezenenschrijven.nl/over-laaggeletterdheid/veelgestelde-vragen/>> (31 juli 2017).

veranderingen in het leeuuraanbod, of door de introductie van concurrerende media als radio, film en televisie. Dat we echter zullen blijven lezen, op welke manier dan ook, is aan geen twijfel onderhevig.

Opmerkelijk genoeg wordt naar het lezen relatief weinig onderzoek gedaan. Dat geldt zowel de cognitieve aspecten van het lezen als de praktijk van het lezen in heden en verleden. De oorzaak hiervan is wellicht dat het 'bladeren in andermans hoofd' – de toepasselijke titel van het eerste Nederlandse congres over de geschiedenis van het lezen in 1994² – nog niet zo makkelijk is. Ook lijken sommige wetenschappelijke benaderingen van het lezen, zoals het literaire receptieonderzoek en het historisch leesonderzoek alweer over hun hoogtepunt heen.

Teneinde de reflectie op het lezen in heden en verleden te faciliteren is door ondergetekenden het initiatief genomen een bundel samen te stellen over de ontwikkeling van het lezen in onze contreien. Onder de titel *Lezen in de Lage Landen* is aan een aantal deskundigen uit de neerlandistiek en boekwetenschap gevraagd een artikel te schrijven over een aspect van het lezen dat hen ter harte gaat.

De bundel verschijnt ter gelegenheid van het afscheid van B.P.M. (Berry) Dongelmans van de Universiteit Leiden op 2 november 2017. Berry Dongelmans was na zijn studie Nederlands in Leiden en een halftijds universitair docentschap Boekwetenschap aan de Vrije Universiteit sinds 1992 verbonden aan zijn alma mater, lange tijd als universitair docent Boekwetenschap bij de opleidingen Nederlands en Book and Digital Media Studies, vanaf 2009 als studiecoördinator van een aanzienlijk aantal opleidingen van de Faculteit Geesteswetenschappen.

Vakgenoten in binnen- en buitenland kennen hem echter vooral als een uitstekend en gedreven neerlandicus en boekwetenschapper, die onder meer meewerkte aan de uitgave van de *Volledige werken* van Multatuli en vele publicaties op het terrein van de boekwetenschap, en in het bijzonder de geschiedenis van het lezen, op zijn naam heeft staan. Daaraan is goed te zien dat de negentiende eeuw zijn voorkeursperiode is. Het was ook over deze periode dat hij zijn proefschrift (vu Amsterdam) schreef: *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amstelveen: Uitgeverij Ernst & Co, 1992). Dat boek droeg hij op aan zijn Leidse leermeester Bert van Selm, bij wie hij twee jaar studentassistent was.

Ook op bestuurlijk en redactioneel gebied verdiende Berry Dongelmans zijn sporen, onder andere als medeoprichter en secretaris van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging, hoofdredacteur van het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, redacteur van tijdschriften als *De negentiende eeuw*, *Quaerendo* en *De Gulden Passer*, en secretaris van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, ook tijdens het recente (2016) herdenkingsjaar van de Maatschappij, toen deze 250 jaar bestond.

² Het congres was georganiseerd door de enkele jaren tevoren opgerichte Nederlandse Boekhistorische Vereniging. De handelingen verschenen onder redactie van Th. Bijvoet e.a., *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen: SUN, 1996).

Uitgangspunt voor deze bundel is dus het thema ‘lezen’ van Middeleeuwen tot heden. Vakgenoten in Nederland en Vlaanderen met wie Berry Dongelmans in de loop der jaren op enigerlei wijze heeft samengewerkt werden benaderd. Het thema werd daarbij door de redacteurs als volgt omschreven:

De bijdragen gaan over, we doen maar een greep, leren lezen, voorlezen, leesouders, leesonderwijs, leesmethodes, leeslijsten, leesplezier, leestekens, leesgezelschappen, leesfouten (van kopiïsten of zettters), leesgedrag, leeswijzers, intensief en extensief lezen, de ideale leeshouding, lezen van het scherm, leeshonger, (on)leesbaarheid, onleesbaar gemaakte tekst, refterlezingen (in kloosters), leesbevordering, lezen van poëzie, leesnelheid, leesmoehheid, leesmeubilair, leesbaarheid (typografie), ontleding, leestrommels, leesportefeuilles, leesbibliotheken, (voor)leesavonden, lezen en bibliofilie, lezen op reis, het (on)nut van lezen, leeftijd en lezen, leesbrillen, welke boeken las die-en-die, verboden te lezen (censuur of boekverbrandingen), ‘lezen’ in boektitels of representaties van dit alles in literatuur en/of beeldende kunst.

Maar liefst 38 vakgenoten lieten weten een bijdrage te zullen schrijven. Karel Bostoen († 15 december 2016) wilde graag iets schrijven, maar dat was hem helaas niet meer vergund. Enkelen gaven aan op andere wijze bij het project betrokken te willen zijn. Zo produceerden Gerard Post van der Molen en Silvia Zwaaneveldt de bijzondere boekenlegger die tijdens de presentatie van de bundel op 2 november 2017 werd uitgereikt. Boudien de Vries en Sylvia van Zanen boden aan de proeven mee te lezen.

Wie de oogst aan bijdragen vanuit inhoudelijk oogpunt overziet, zal vast kunnen stellen dat heel wat onderwerpen die hierboven werden genoemd aan de orde komen, maar sommige ook niet. Wie de bijdragen, die in een chronologische volgorde zijn geplaatst, achter elkaar leest, kan desalniettemin vaststellen dat de inhoud zeer divers is, van het lezen van Franse literatuur in Nederland omstreeks 1930 (De Wolf) tot het korte leven van uitgeverij De Loze Vink (Simons), van John Donne aan de Amstel (Van der Wouden) tot boeken op de laatste rustplaats (Korevaart). Andere bijdragen zeggen iets over de hedendaagse stand van het leesonderzoek in de neerlandistiek en boekwetenschap. De canon is niet helemaal verdwenen (Leerintveld, Van Delft, Van Zonneveld, Van Anrooij, Bouwman, Van Bree), en ook (analytisch-)bibliografische onderwerpen blijven van belang (Kwakkel, Janssen en Balsem). Het merendeel van de verhandelingen gaat evenwel over andere onderwerpen. Het opvallendst is de aandacht voor kinder- en jeugdliteratuur (Van der Vlist, Salman, Sloos, Van der Molen, Francken, Anbeek en Nijhof) en voor lezen in de koloniën (Van der Wal, Kuitert en Praamstra). Maar ook minder bekende genres – dialogen, zusterboeken, brieven, pamfletten en bloemlezingen – komen aan bod (Warnar, Scheepsma, Van Zanen, Van der Wal, Krol en Welsink), alsook bewerkingen en vertalingen (Koning, Harmsen en Schenkeveld-van der Dussen). Er zijn bijdragen over negentiende-eeuwse leesinrichtingen, zoals leesbibliotheken, leesmusea en leesgezelschappen (Honings en Delsaerd) en over voorlezen (Lankhorst en Nijhof). Sommige auteurs ten slotte laten zien wat nieuwe digitale hulpmiddelen kunnen betekenen voor het historisch leesonderzoek (Hoftij-

zer en De Kruif), terwijl weer anderen proberen de overgang van analoog naar digitaal lezen en zelfs naar machinaal lezen te duiden (Van der Weel en Claeysens).

Hier past ten slotte een woord van dank aan de Academische Pers Leiden, het Frederik Mullerfonds, de J.E. Jurriaanse Stichting, de Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, de Nederlandse Boekhistorische Vereniging en de Opleiding Nederlands van de Universiteit Leiden, die de uitgave van deze bundel financieel mogelijk hebben gemaakt.

Wij wensen de lezer – en Berry Dongelmans in de eerste plaats – het nodige plezier bij het kennismaken van de inhoud van deze bundel en bij het lezen en analyseren van alle analoge en digitale teksten die daar nog op mogen volgen.

Leiden, zomer 2017
Wim van Anrooij
Paul Hoftijzer

Lezen in de marge

Enkele ontwikkelingen in middeleeuwse boeken

ERIK KWAKKEL

Als lezer is je blik gericht op het tekstblok, waar lange rijen woorden in het gelid staan om betekenis te produceren en je te verlichten of vermaken. Er is evenwel ook van alles te lezen in de marge, van commentaar op de tekst tot middelen die helpen bij het lezen, zoals voetnoten, koptitels en paginering. Hoewel de verwevenheid van hoofdtekst en marge is terug te voeren tot de Oudheid, kwam de praktijk tot volle wasdom in de middeleeuwse schriftcultuur. Deze bijdrage richt zich op twee populaire categorieën informatie die de lezer niet in de hoofdtekst tot zich nam, maar in de marge: reflecties op de tekst en leesmiddelen die hem hielpen de eigenlijke tekst beter te begrijpen en bepaalde informatie snel te vinden. Daarnaast wil ik in deze bijdrage aantonen hoezeer de vorm van deze marginale informatie aan verandering onderhevig was. Maar eerst wordt de vraag beantwoord hoeveel blanke ruimte er beschikbaar was op de middeleeuwse bladzijde.

Omvang van marges

Het meest opvallende aan de middeleeuwse marge is dat hij zo ruim is. Kwantitatief onderzoek laat zien dat kopiïsten gewoonlijk circa 50% van de bladzijde voor de marge reserveerden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een steekproef van 354 gedateerde Latijnse handschriften uit de periode 1075-1224. De gemiddelde omvang gedurende deze honderdvijftig jaar varieerde tussen de 45% en 50%.¹ Deze omvang is opmerkelijk gezien de hoge kosten van perkament. Rekeningen uit het commerciële boekencircuit suggereren dat de kosten van het perkament zo'n 20% van het totaal konden bedragen.² Het is dan ook opvallend dat in goedkopere handschriften – geschreven op slecht

¹ Namelijk 49% in 1075-1099, 45% in 1100-1124, 47% in 1125-1149, 49% in 1150-1174, 47% in 1175-1199 en 50% in 1200-1224. De handschriften gebruikt voor dit overzicht zijn te vinden in E. Kwakkel, 'Biting, kissing and the treatment of feet: The transitional script of the long twelfth century', in: E. Kwakkel, R. McKitterick en R. Thomson, *Turning over a new leaf: Change and development in the medieval book* (Leiden: Leiden University Press, 2012), pp. 78-126, m.n. 114-125. Meer over de marginale tekst in Latijnse handschriften uit deze periode in E. Kwakkel, 'The margin as editorial space: Upgrading *Dioscorides alphabeticus* in eleventh-century Monte Cassino', in: M. Teeuwen en I. van Renswoude (red.), *The annotated book in the early Middle Ages: Practices of reading and writing* (Turnhout: Brepols, ter perse) [Utrecht studies in medieval literacy].

² E. Kwakkel, 'Commercial organisation and economic innovation', in: A. Gillespie en D. Wakelin (red.),

perkament in een zeer lage kwaliteit schrift – de marges vaak sterk zijn gereduceerd. Dit bracht de kosten omlaag, want zo waren er minder bladen nodig.

Waarom werd er zoveel ruimte ingeruimd voor de marges? Het antwoord op deze vraag is vermoedelijk ‘traditie’: de marges waren altijd al zo ruim bemeten. Middel-eeuwse kopiisten erfden veel codicologische kenmerken van hun vakbroeders uit de Oudheid, die de eerste codices maakten. Neem de beroemde Codex Sinaiticus, een Grieks Nieuw Testament vervaardigd ca. 350. De bladen meten 381x345 mm, maar de tekst zelf slechts 250x310 mm (door de opmaak in vier kolommen is het tekstblok oblong).³ Een simpele berekening leert ons dat 42% van dit magistrale manuscript blanco is gebleven. Omdat we mogen aannemen dat er bij de verschillende bindgangen stukken van de bladranden zijn verwijderd, kwam de oorspronkelijk hoeveelheid blanke ruimte in dit handschrift in de buurt van de middeleeuwse norm van ca. 50%. Andere codices uit de Late Oudheid bevestigen dit beeld.⁴

Reflectie op de tekst

De traditie om veel ruimte te plannen rondom de hoofdtekst kwam gebruikers heel goed uit, want er kon van alles bijgekrabbeld worden. De standaardruimte die hiervoor beschikbaar was voldeed evenwel niet altijd en sommige typen handschriften hebben daarom nóg grotere marges. Vooral aan de universiteiten waren handschriften met zulke extra-grote marges populair. De standaardteksten van de verschillende faculteiten werden niet zelden ondergebracht in codices waarvan maar liefst zo’n driekwart van het blad leeg bleef.⁵ De ruimte werd vervolgens gevuld met commentaar op de hoofdtekst, waaronder collegeaantekeningen. Tijdens de les kopieerden studenten hun aantekeningen op strookjes restperkament of op wastafels, waarna ze – thuis – werden gekopieerd in de marges van het relevante lesboek, dat vaak te groot was om mee naar college te nemen.⁶

Zulke universitaire glossen zijn vaak lang en een enkele pagina kan er verschillen-

The production of books in England, 1350-1530 (Cambridge: Cambridge University Press, 2011) [Studies in palaeography and codicology, 14], p. 183.

³ Londen, British Library, Add. 43725. Afmetingen berekend op basis van de online facsimile: <<https://www.bl.uk/manuscripts/>> (1 juni 2016).

⁴ Zie bijvoorbeeld de papyrus handschriften Dublin, Chester Beatty Library, Rahlfs 961 (vierde eeuw), Rahlfs 963 (tweede eeuw) en Rahlfs 964 (vierde eeuw); zie <<http://www.csntm.org/Manuscript>> (1 juni 2016). Ik werd op deze gevallen gewezen door Dr. Sarah Bond (University of Iowa).

⁵ Twee representatieve voorbeelden: Londen, British Library, Arundel 383 (Aristoteles, 1250-1300), 235x170 (135x80) mm, 73% marge; Londen, British Library, Harley 3140 (Articella, medische faculteit Parijs, 1300-1325), 320x215 (185x110-105) mm, 71% marge. Zie <<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/>> (1 juni 2016).

⁶ Voor collegeaantekeningen en de hulpmiddelen, zie C. Burnett, ‘Give him the white cow: Notes and note-taking in the Universities in the twelfth and thirteenth centuries’, in: Charles Schmitt (red.), *History of universities* (Oxford: Oxford University Press, 1995-1996), pp. 1-30.